

КОНЦЕПЦІЯ ФОНЕТИЧНОГО ЗАКОНУ В СТУДІЯХ В. К. ЖУРАВЛЬОВА

У статті подано лінгвоісторіографічний аналіз поглядів мовознавців XIX–XX ст. щодо поняття та механізму дії фонетичних законів у звуковій системі мови у світлі сучасних фонологічних уявлень. Увагу зосереджено на теорії видатного російського лінгвіста В. К. Журавльова, який обґрунтував важливість відкриття фонетичного закону та необхідність установлення відповідних фонетичних законів в історичні періоди розвитку фонетичної системи мови. Відкриття формули фонетичного закону є беззаперечною заслугою В. К. Журавльова, результатом опрацювання та переосмислення наукової спадщини попередників. У публікації проаналізовано також тези мовознавця щодо необхідності врахування тісного взаємозв'язку синхронії та діахронії. Такий погляд на розвиток системи мови надав розуміння необхідності реконструювання фонетичних законів алофонного варіювання під час вивчення історії фонетичної системи мови. Висвітлено провідні для концепції В. К. Журавльова тези щодо зв'язку фонетичного та фонологічного аспектів вивчення мови.

Ключові слова: фонетична система мови; синхронія; діахронія; фонетичний закон; алофонне варіювання.

Визнання тісного зв'язку між синхронією та діахронією, звернення до історичного аспекту дослідження фонологічної системи зумовило становлення історичної фонології як окремої наукової дисципліни. Формування понятійного апарату історичної фонології відбувалося в межах синхронічної фонології. Значний внесок у розвиток та вдосконалення теоретико-методологічної бази історичної фонології (зокрема й історичної фонології східнослов'янських мов) зробив видатний російський лінгвіст В. К. Журавльов. На особливу увагу заслуговує його теорія групофонем, розрізнення фонетичних та фонологічних процесів, пояснення багатьох фонетичних явищ, що відбувалися в історії фонологічних систем слов'янських мов, доповнення та вдосконалення наукової парадигми діахронічної фонології, а також відкриття формули фонетичного закону алофонного варіювання.

Докладний аналіз діахронічної концепції В. К. Журавльова проведено в контексті авторської концепції Ю. Я. Бурмистровича [2, с. 27–73]. Дослідник подав розгорнутий лінгвоісторіографічний коментар, зокрема, і щодо обґрунтування важливості відкриття В. К. Журавльовим формули фонетичного закону [там же, с. 27–33], а також щодо можливості практичного застосування вищезазначених ідей для дослідження фонематичної системи послідовного ряду слов'янських мов від протослов'янського діалекту індоєвропейської мови до сучасних східнослов'янських мов [там же, с. 34–73].

Метою статті є лінгвоісторіографічний аналіз концепції В. К. Журавльова, зокрема, відкриття формули та

пояснення механізму дії фонетичного закону алофонного варіювання, а також теорій лінгвістів XIX–XX ст., які стали базовими для концепції В. К. Журавльова.

Намагання визначити загальні закономірності розвитку мови було реалізовано в постулаті безвинятковості фонетичних законів. Сама ідея безвинятковості фонетичних законів, розроблена в історико-фонетичних студіях молодограматиків, уточнена в дослідженнях учених Московської школи й критично переосмислена представниками Казанської та Женевської лінгвістичних шкіл, а також засновані на цьому методологічні прийоми стали першим кроком на шляху створення точної лінгвістичної науки [7, с. 27].

Фонетична варіативність звукової системи мови є наслідком дії певних фонетичних законів. Важливість синхронічних законів алофонного варіювання (безвиняткових фонетичних законів, за визначенням молодограматиків) для розвитку історичної фонології обстоювали В. К. Журавльов, Ю. Я. Бурмистрович [7, с. 45–50; 8, с. 27–36; 3, с. 5–6; 5, с. 44; 4, с. 130–135]. На думку цих дослідників, одним із показників здійснення фонологічної зміни було припинення дії фонетичного закону, тому що фонетичний закон функціонує лише в синхронічному стані мови; за Ю. Я. Бурмистровичем, фонетичний закон є синтагматично позиційним [8, с. 29–31; 3, с. 8].

За словами В. К. Журавльова, одним з фундаментальних понять сучасної історичної (діахронічної) фонології стало твердження про безвинятковість фонетичних законів на алофонному рівні [7, с. 47], що

набуло великого значення й в історичній фонології східнослов'янських мов. Важливість молодограматичної концепції звукових змін для розвитку історичної (діахронічної) фонології визнають сучасні дослідники, уважаючи зазначену концепцію однією з невід'ємних складових «передфонологічного фундаменту діахронічної фонології» [там же, с. 45; 2, с. 5]. Методологічною помилкою молодограматиків, на думку Л. Блумфілда, А. Степановичюса, є «надмірна категоричність формулювання «законів без винятків», тобто визнання абсолютної регулярності звукових змін, тоді як самі опоненти молодограматиків власне факт наявності регулярності в мові не заперечували, щоправда, лише за умов її відносності.

Унаслідок теоретичної та методологічної недосконалості теорію безвинятковості фонетичних законів, розроблену в історико-фонетичних студіях учених Лейпцизької школи, не було підтверджено на практиці. Як зазначив В. К. Журавльов, потреба пояснення «винятків» стала причиною перегляду молодограматиками своїх поглядів на чинники та сутність фонетичних законів [7, с. 27]. Проте, вважає В. К. Журавльов, витративши багато зусиль на доказ хибності одного з фундаментальних тверджень лінгвістичної науки, мовознавці так і не змогли заперечити методологічну цінність тези про фонетичний закон [там же, с. 45]. Для пізнього періоду творчості молодограматиків характерне вдосконалення наукових поглядів, що підтверджується впровадженням прогресивної ідеї про обмеженість дії фонетичного закону (хронологічну, просторову, позиційну, а також дією аналогії та іншомовними запозиченнями). На думку Ю. Я. Бурмистровича, визначення фонетичного закону в концепції молодограматиків у цілому відбиває найважливіші ознаки зазначеного наукового поняття, але не конкретизує їх [3, с. 5].

За словами В. К. Журавльова, фонетичні закони такі ж індуктивні, як і закони природничих наук. Винятки та відхилення від певної закономірності свідчать лише про зміну відповідних параметрів. Так, наприклад, відхилення від фонетичної закономірності в запозиченнях свідчить про припинення дії фонетичного закону в епоху запозичень [7, с. 46]. Провідною тезою В. К. Журавльова, що стосувалася дослідження феномену фонетичного закону, було наступне висловлювання: «якщо є виключення, шукай інший закон, який скасовує дію першого» [там же, с. 47]. Не меншого значення в процесі вивчення явища фонетичного закону набуває, за словами В. К. Журавльова, таке поняття як аналогія, яка вважається другим фундаментальним фактором порушення фонетичних регулярностей [там же].

Як відзначив В. К. Журавльов, проблема реконструкції фонетичного закону посідала важливе місце в практиці історико-фонетичних досліджень учених різних лінгвістичних шкіл. На думку В. А. Глуценка, у фонетичних студіях О. О. Потебні обстоювалася необхідність конкретно-історичного підходу до фонетичних законів [6, с. 59], що відбулося насамперед у намаганні встановити якомога більшу кількість послідовних етапів цих законів. Більш докладне теоретичне обґрунтування фонетичних законів властиве вченим Московської школи, зокрема П. Ф. Фортунатову,

О. О. Шахматову, М. М. Дурново. Досліджуючи магістерську дисертацію П. Ф. Фортунатова, Ф. М. Березін дійшов висновку, що П. Ф. Фортунатов «раніше за молодограматиків вимагав більш чіткого ставлення до звукових змін» [1, с. 319], чому відповідає його формальний підхід до вивчення мовних явищ взагалі. Цінне зауваження Ф. М. Березіна дозволило говорити про самотність теорій звукових змін у концепціях учених Московської та Лейпцизької шкіл, що є свідченням паралельного розвитку лінгвістичної думки в цьому напрямку, тобто відбиває загальну тенденцію до формалізації лінгвістики.

Подальша розробка теорії звукових змін у роботах учених Московської школи дозволила уточнити як саме поняття фонетичного закону, так і природу обмежень у його дії. Так, визначення М. М. Дурново, як зазначили В. К. Журавльов, Ю. Я. Бурмистрович, В. А. Глуценка, є більш наближеним до сучасного тлумачення [3, с. 6; 6, с. 153]. Учені Харківської, Московської, а також Лейпцизької шкіл послідовно проводили врахування часових, просторових та позиційних параметрів фонетичного закону, що відбулося насамперед у їх емпіричних дослідженнях.

Неоднозначним, на думку В. К. Журавльова, є ставлення вчених Казанської та Женевської шкіл до тлумачення фонетичного закону. Здебільшого вчені зазначених шкіл прагнули до встановлення загальних закономірностей мовного розвитку й заперечували наявність точних законів. Вплив молодограматичної концепції певною мірою відбито в механістичному тлумаченні фонетичних законів у ранніх роботах М. В. Крушевського, а також у визнанні деструктивного характеру фонетичного закону, що притаманне Ф. де Соссюру [7, с. 150–151].

Застосування поняття «звукового закону» у процесі дослідження фонетичної концепції І. О. Бодуена де Куртене є взагалі досить умовним, адже сам мовознавець його не визнавав. Дослідники лінгвістичної спадщини І. О. Бодуена де Куртене, зокрема В. М. Топоров, Ф. М. Березін, Т. С. Шарадзенідзе, переконані, що визначальною підставою такого неприйняття було поглиблене трактування сутності звукових змін, наближення до поняття фонем, морфологізація фонетичних закономірностей, властиві вже раннім роботам І. О. Бодуена де Куртене [11, с. 28–36; 1, с. 193]. Проте заперечення фонетичних законів не приводить І. О. Бодуена де Куртене до заперечення закономірного характеру мовних змін.

Неприйняття молодограматичного трактування звукового закону, з одного боку, відкриття процесів морфологізації та семасіологізації звукових одиниць – з іншого, сприяли виникненню бодуєнівської теорії чергувань (альтернацій) (її активно розробляв М. В. Крушевський), у якій, на думку лінгвістичних історіографів, було закладено основи фонології та морфонології [1, с. 197]. Полемізуючи з молодограматиками щодо трактування фонетичного закону, М. В. Крушевський також обстоював теорію звукових чергувань, які, на його думку, є наслідком дії невідомих причин. Дослідження звукових чергувань проводив Г. Пауль, але, на відміну від І. О. Бодуена де Куртене, чергування він уважав наслідками фонетичних законів. Теорія чергувань є показовим прикладом застосування принципів порівняльно-

історичного дослідження для виконання практичних завдань, зокрема й пов'язаних із слов'янським мовним матеріалом. На думку Л. Г. Зубкової, саме докладний розгляд типів фонетичних альтернацій дозволив І. О. Бодуену де Куртене зробити висновок про динамічність стативи.

У зрілий період наукової діяльності М. В. Крушевський висунув тезу про наявність загальних звукових законів, яку було використано в сучасних типологічних дослідженнях. Близькими до поглядів М. В. Крушевського є висновки Ф. де Соссюра. Намагання визначити певні закономірності мовних змін приводять Ф. де Соссюра до думки про наявність загальних сил і законів, що керують історичними явищами [10, с. 32]. Згідно з розподілом мови на статистику й динаміку І. О. Бодуен де Куртене також виділяв відповідні «закони та умови», що діють у певному стані мови чи в її історичному розвитку. Пов'язуючи дію фонетичного закону з певним часовим аспектом мови – синхронією, Ф. де Соссюр відкидав наявність законів діахронічних [10, с. 97]. Ідея розподілу фонетичних законів на синхронічні та діахронічні є провідною для сучасної історичної фонології і пов'язана з визначенням фонетичних та фонологічних змін [3, с. 5–11].

Одним із сучасних досягнень у галузі історичної фонології слід уважати відкриття В. К. Журавльовим формули фонетичного закону:

$$L \{a>b/P\} T,$$

де звук [a] регулярно переходить у звук [b] у чітко визначених позиціях P у певній мові L на певному етапі її розвитку T [7, с. 45; 8, с. 29].

Постулюючи принцип системності, В. К. Журавльов застосовує його і до явища фонетичного закону. Так, на думку ученого, подібність поведінки окремих звуків у тотожних умовах об'єднує їх у певний клас, що дозволяє В. К. Журавльову зробити висновок про наявність певних синхронних зв'язків між елементами звукової системи в певну епоху розвитку мови [7, с. 47].

Акцентуючи увагу на синхронності фонетичного закону, який діє в певних просторово-часових межах, Ф. де Соссюр наближався до сучасного визначення фонетичного закону алофонного варіювання (формула В. К. Журавльова), але істотним недоліком поглядів ученого є відсутність чіткого визначення позиції як одного з найважливіших факторів звукових перетворень.

Фонетичний закон, у трактуванні В. К. Журавльова, є певною ланкою, яка пов'язує синхронію і діахронію. Учений вважав, що «фонетичні закони розкривали та продовжують розкривати взаємозв'язок явищ на осі діахронії» [7, с. 47]. Розвиток звукової системи мови, на думку В. К. Журавльова, є зміною фонетичних законів, отже, взаємозв'язок фонетичних законів є основою процедури відносної хронології [там же, с. 47–48]. Так, досліджуючи історію звукової системи мови, уважав Є. Д. Поливанов, можна представити звукові закони у вигляді певних звукових відповідностей [9, с. 267]. Отже, для діахронічної фонології поняття фонетичного закону та відносної хронології є невід'ємними складовими наукового апарату, а також необхідною умовою майбутніх фонологічних перетворень [7, с. 49]. Процес реконструкції фонетичних законів неможливий без установаження конвергентно-дивергентних процесів (конвергентно-дивергентна теорія

Є. Д. Поливанова) та відносної хронології [там же, с. 50]. На думку В. К. Журавльова, фонетичний закон є підготовчим етапом дивергенції [там же, с. 54].

В. К. Журавльов обґрунтував, що положення про непорушність дії фонетичного закону є справедливим, проте виключно для фонетичного рівня. Суто алофонне варіювання, яке не спричиняє змішування фонем, відбувається автоматично і може порушуватися лише дією аналогії, що свідчить про відміну фонетичного закону. Тобто відкриття фонетичних законів в історії мови і є реконструювання законів функціонування в певну епоху [7, с. 48].

Як указував Ю. Я. Бурмистрович, «більш уважне вивчення сутності фонетичного закону дозволило зробити висновок, що будь-який фонетичний закон є завжди законом синхронічним, законом функціонування тієї чи тієї фонематичної системи, тобто законом варіювання однієї фонемі чи групи споріднених фонем» [4, с. 131]. Спираючись на результати власних досліджень, Ю. Я. Бурмистрович зробив цінні зауваження щодо неточностей у встановленні кількості фонетичних законів для праслов'янської мови, що здебільшого властиве сучасним дослідникам. Автор вважає, що «фонетичних законів в історії фонематичної системи праслов'янської мови було не два, а більше» [5, с. 44]. Крім того, Ю. Я. Бурмистрович поєднав низку фонетичних законів праслов'янської мови в один загальний закон, який назвав фонетичним законом внутрішньогруповофонемного сингармонізму [3, с. 8; 4, с. 135].

Увівши в лінгвістичну літературу поняття фонематичного закону, Ю. Я. Бурмистрович справедливо зазначив, що всі попередні спроби визначення фонематичного (чи фонологічного) закону характеризуються неточностями та неповнотою пояснень (наприклад, у О. С. Ахманової) [3, с. 8; 4, с. 135]. Отже, за Ю. Я. Бурмистровичем, «фонематичний закон – це чинне в певній мові на певному етапі її розвитку правило, яке змушує певні фонемі, парадигматично слабкіші від інших фонем, наявних у системі, під тиском цієї системи пересуватися в ній на нове місце й перетворюватися на інші фонемі» [4, с. 136]. Інакше кажучи, фонематичні закони є парадигматично непозиційними, у цьому полягає основна відмінність їх від законів фонетичних [3, с. 8–9; 4, с. 136].

Практичне застосування ідей В. К. Журавльова, пов'язане з вивченням феномену фонетичного закону, відбулося, зокрема, у процесі реконструкції таких фонетичних явищ на історичних етапах розвитку східнослов'янських мов, як утворення та руйнування груп фонем, тенденція до сингармонізму, палаталізації, розвиток акання, занепад редукованих, розвиток категорії твердості/м'якості тощо.

Відкриття формули фонетичного закону (В. К. Журавльов), а також уведення поняття фонематичного закону (Ю. Я. Бурмистрович) підняло історичну (діахронічну) фонологію на вищий рівень експланаторності. Виділення фонетичних та фонематичних законів в історії розвитку фонологічної системи, установаження їхніх основних відмінностей стало підтвердженням тези про тісний зв'язок синхронії та діахронії. Послідовне практичне втілення цих ідей дозволило докладніше пояснити певні явища історії фонологічних систем праслов'янської та східнослов'янських мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX – начала XX вв. / отв. ред. Ф. П. Филин / Березин Ф. М. – М. : Наука, 1976. – 366 с.
2. Бурмистрович Ю. Я. Важнейшие концепции современной русистики : [учебное пособие для филологов высших учебных заведений] / Ю. Я. Бурмистрович. – Абакан : Изд-во Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова, 2008. – 216 с.
3. Бурмистрович Ю. Я. Законы фонетические и законы фонематические // Вестник Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова. Серия: Языкознание / Ю. Я. Бурмистрович. – Абакан, 2002. – Вып. 3. – С. 5–11.
4. Бурмистрович Ю. Я. Законы фонетические и законы фонематические: суть тех и других / Ю. Я. Бурмистрович // *Slavia časopis pro slovanskou filologii*. – 1950. – Ročník 76. – 2007. – С. 129–141.
5. Бурмистрович Ю. Я. Найти пропавший век!: Очерки по истории славянского исторического языкознания : [учебное пособие для филологов высших учебных заведений] / Бурмистрович Юрий Яковлевич. – Абакан : Изд-во Хакасского государственного ун-та, 2006. – 59 с.
6. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Глущенко В. А. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
7. Журавлёв В. К. Диакроническая фонология / В. К. Журавлёв. – М. : Наука, 1986. – 232 с.
8. Журавлёв В. К. Постулат непреложности фонетических законов и современная компаративистика / Журавлёв В. К. // *Вопр. языкознания*. – 1986. – № 4. – С. 27–36.
9. Поливанов Е. Д. Лекции по введению в языкознание и общей фонетике (1923) / Поливанов Е. Д. // *Избранные труды по восточному и общему языкознанию* / Поливанов Е. Д. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. – С. 238–270.
10. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / ред. А. Корнійчук / Соссюр Ф. де. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
11. Топоров В. Н. И. А. Бодуэн де Куртенэ и развитие фонологии / В. Н. Топоров // И. А. Бодуэн де Куртенэ [1845–1929]. (К тридцатилетию со дня смерти). – [Доклады научной сессии] / отв. ред. С. Б. Бернштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – С. 28–36.

В. А. Глущенко, А. С. Орёл,

Донбасский государственный педагогический университет, г. Славянск, Украина

КОНЦЕПЦИЯ ФОНЕТИЧЕСКОГО ЗАКОНА В СТУДИЯХ В. К. ЖУРАВЛЁВА

В статье представлен лингвистико-историографический анализ концепций языковедов XIX–XX вв., в которых отражены взгляды на сущность и механизм действия фонетических законов в звуковой системе языка, в свете современных фонологических представлений. Внимание сосредоточено на теории выдающегося российского лингвиста В. К. Журавлёва, обосновавшего значимость феномена фонетического закона и необходимость установления соответствующих фонетических законов в исторические периоды развития фонетической системы языка. Открытие формулы фонетического закона является несомненной заслугой В. К. Журавлёва, результатом обработки и переосмысления научного наследия предшественников. В публикации также проанализированы тезисы лингвиста о необходимости учёта тесной взаимосвязи синхронии и диахронии. Такой взгляд на развитие системы языка дал понимание необходимости реконструкции фонетических законов аллофонного варьирования в процессе изучения истории фонетической системы языка. Раскрыты фундаментальные для концепции В. К. Журавлёва тезисы о связи фонетического и фонологического аспектов изучения языка.

Ключевые слова: фонетическая система языка; синхрония; диахрония; фонетический закон; аллофонное варьирование.

V. Hlushchenko, A. Orel,

Donbas State Teacher Training University, Slavyansk, Ukraine

THE CONCEPT OF PHONETIC LAW IN V. K. ZHURAVLEV'S STUDIO

The article presents linguistic historiographical analysis the concepts of linguists of XIX–XX centuries, which reflect views on the nature and mechanism of action of phonetic laws in the sound language system, in the light of contemporary phonological representations. The special attention was paid to the theory of the outstanding Russian linguist V. K. Zhuravlev, justifying the importance of the phenomenon of phonetic law and the need to establish the corresponding phonetic laws in historical periods of development of the phonetic language system. The discovery of the formula of the phonetic law is achievement of V. K. Zhuravlev, this is result of processing and rethinking the scientific heritage of its predecessors. In the article also analyzed the linguist's theses about need of the accounting close relationship of synchrony and diachrony. This view of the development of the language system gave understanding of the necessity of phonetic laws and allophonic variation reconstruction in the process of studying the history of the phonetic language system.

Keywords: phonetic language system; synchrony; diachrony; phoneme; phonetic law; allophonic variation.